

KLASİK ÇAĞATAY DEVRİ ŞAİRLERİ OLAN ALİ ŞİR NEVÂYİ VE HÜSEYİN BAYKARA'NIN MANZUM ESERLERİNDE OLDURGAN ÇATI*

Transitivised Voice in Poetic Works of Ali Şir Nevâyi and Hüseyin Baykara Who are Classic Chagatai Period Poets

Serpil SOYDAN**

Gazi Türkiyat, Bahar 2017/20: 157-179

Öz: Çati, öznenin eyleyen, eyleten, karşılıklı ya da birlikte yapma, etkilenen biçimleri ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen, fiilden fiil yapım ekleri olarak anlam değişimlerine uğrayan yeni biçimlerdir. Geçişsiz fiillerin, ettirgenlik ekleri olarak bilinen -Ar-, -Dir-, -Ir-, -(I)t- gibi fiilden fiil yapım ekleri olarak öznenin işi kendi yaptığı ya da öznenin nesne üzerinde doğrudan etkili olduğu çati türü oldurğan çati olarak tanımlanmaktadır. Fiil çatısı konusu dil bilimi alanının çözüme ulaştırılması gereken en önemli konularından biridir. Ayrıca Çağatay Türkçesi döneminde de fiilde çati konusu incelenmemiştir. Bu konu üzerinde gramer konusunu ele alan araştırmacılar tarafından fikir birliği sağlanamamıştır. Türkçenin tarihî lehçeleri üzerinde yapılan çalışmalarda bu konu sadece yapı açısından incelenmiş, anlam bilimi konusuna değinilmemiştir. Dolayısıyla çalışma, çati konusunda anlam bilimi bakımından yaşanan eksiklere dikkati çekecektir. Çağatay Türkçesinde çati eki alan fiillerin hangi anlamlarda kullanıldığı ortaya konulacaktır. Bu makalede Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çati konulu doktora tez çalışmasında oldurğan, ettirgen, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş çati olmak üzere altı başlık altında incelenen fiilde çati konusundan sadece oldurğan çati ele alınmıştır. Oldurğan çati bölümünde, anlam ve yapı bakımından değerlendirilmiş bazı fiil örneklerine yer verilmiştir. Oldurğan çati tasnifinde yapı bölümünde, fiillerin aldığı ekler, anlam bölümünde fiillerin aldığı çati eklerine göre üstlendiği fonksiyonlar dikkate alınarak tasnif yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevâyi, Hüseyin Baykara, Çağatay Türkçesi, fiiller, oldurğan çati

Abstract: Voice is related to which roles subjects take in relation to verbs in sentences: whether subjects are agents or causers; whether subjects perform the verb of the sentence or perform it with another person mutually; or subjects are influenced by the verb of the sentence. In other words what is the relationship between subjects and verbs of sentences verbs is the main topic of voice. Besides, verbs may take derivational affixes which are for making verbs from verbs thus they gain new forms and meanings. Transitive voice is defined as the voice type in which intransitive verbs take causative suffixes like “-Ar-, -Dir-, -Ir-, -(I)t-” to determine whether subjects are agents or they influence the object of sentences. Voice in verbs is one of the most important topics which should be analyzed soon. The topic is not also analyzed during Chagatai Turkish Period. There has been no consensus among the researchers of the field of grammar on the topic of voice. Among the works done on Turkish dialects, voice is analyzed just from a structural perspective but not from semantic. In this article, the doctorate thesis with the title of “Voices in Verbs in Terms of Meaning and Function in Chagatai Turkish” in which voices are divided into six: Transitive, causative, passive, no subject, reflexive, reciprocal is taken as the main source of the article. From this source, just one part of the

* Bu çalışma 2016 yılında Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde sunulan “Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çati” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi, Rektörlük Türk Dili Bölüm Başkanlığı, Türk Dili Okutmanı, Niğde/TÜRKİYE. srp_syd78@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 03.03.2016. Kabul Tarihi: 16.12.2016.

thesis which is about transitivized voice is dealt with. In this part , some examples of verbs with transitivized voice are analyzed in terms of meaning and function.

Keywords: Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Chagatai Turkish, voice, verbs

GİRİŞ

Çağatay Türkçesinin Oluşumu ve Çağatay Edebiyatı

Cengiz Han, topraklarını dört oğlu arasında paylaştırırken ikinci oğlu Çağatay'a Isık Göl bölgesi, Balkaş Gölü'nün güney-doğusundaki İli Irmağı havzası ile Çu ve Talaş bozkırları miras olarak kalmıştı. Çağatay adı da, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Çağatay, 1227'den 1242'ye kadar hanlığın başında bulunmuş ve eski Moğol'un gerçek bir temsilcisi gibi davranmıştır. 1242 yılında ölmeden önce tahtı torunu Kara Hülegü'ye bırakmıştır. Çağatay adının hanlığın adı olarak kullanılması onun 1242'de ölümünden sonra gerçekleşmiş; Çağatay Hanlığı ise, Çağatay'ın ölümünden sonra Kara Hülegü'nün 1242-1246 yılları arasındaki saltanatı sırasında kurulmuştur. Kara Hülegü'den sonraki bütün bu kısa süreli, sancılı yönetim değişiklikleri ve istikrarsız gelişmeler yüzünden Çağatay ulusu, bağımsızlığını sürdürememiştir. Çağatay Hanlığı'nın kendisini yeniden toparlayıp eski sınırlarını elde etmesi, Çağatay soyundan olan Barak Han'ın oğlu Duva Han'ın saltanatı (1274-1306) sırasında gerçekleşmiştir (Ölmez 2007: 173-175).

Özellikle Duva Han zamanında devletin resmi adı olarak kullanılan Çağatay adı, aynı zamanda Çağatay ulusunun askeri kuvvetini oluşturan Maverünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebeler için de kullanılmıştır. Hanlığın doğusunda kalan göçebelere ise "Moğol" denilmiştir (Eckmann 1958:116)

Çağatay adı başlangıçta Çağatay Hanlığını ve bu hanlığın kurduğu devleti ifade etmekten daha sonra Maverünnehir başta olmak üzere Çağatay Hanlığının hâkim olduğu topraklarda Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara, Timurlular döneminde gelişen edebi Türk lehçesine ve bu lehçe ile meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına verilmiştir (Barthold 1945: 265). Daha sonra "Çağatay" sözcüğünü kullanacak olan Ali Şir Nevâyî de Muhakemetü'l-Lugateyn'de Türkî, Türkçe ve Türk tili terimlerini tercih etmiştir (Özönder 2011:4-9) Buna karşılık Nevâyî, devrinin edebi dilini belirtmek için Mizanü'l Evzan adlı eserinde, Çağatay lafzı terimini kullanmıştır (Eraslan 1993: 11)

Fuat Köprülü'ye göre, Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altınordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde XIII.- XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebi Orta Asya lehçesidir (Köprülü 1945: 270).

Türk kavimleri on üçüncü yüzyılda Moğol istilasıyla birlikte dünya üzerinde değişik coğrafyalara göç etmeye başlamışlardır. Türkler gittikleri bu coğrafyalarda yeni dil ve edebiyatın şekillenmesinde rol almışlardır. Moğol istilasının etkisiyle göç eden Türklerin bir kısmı Irak, İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya, diğer kısmı ise Harezm, Afganistan, Hindistan bölgelerine yerleşmişlerdir (Köprülü 2011: 297). Bu bölgelere yapılan göçler sonucu Orta Asya Türk dünyasında karışma, kaynaşma ve ayrışmalar yaşanmıştır. Bu değişim ve gelişmeler yazı dillerinin oluşmasını sağlamıştır. On üçüncü yüzyıla kadar tek bir koldan ilerleyen Türk yazı dili Çağatay, Kıpçak ve Oğuz temelinde yeni dallanmalara kaynaklık etmiştir. Bu yazı dillerinden biri de Çağatay Türkçesi'dir.

Ali Şîr Nevâyî, Çağatay Türkçesinin edebî dil haline getirilmesinde ve millî dil olarak canlandırılmasında büyük rol oynamış, Orta Asya Türk edebiyatının millî zevkle klasik bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır (Çelik 1996: 7). Nevâyî, yalnızca Çağatay yazı dilini doruk noktasına ulaştırmış bir sanatçı değil, aynı zamanda Çağatay yazı dilinin asıl kurucusu ve bilinçli bir savunucusudur (Korkmaz 2007: 93).

Nevâyî, Farsçanın etkili olduğu, Fars edebiyatının, Camî ile zirveye ulaştığı ve aydınların Farsça öğrenip bu dille yazmayı meziyet saydıkları bir devirde, Türkçenin Farsçadan aşağı kalacak bir dil olmadığını müdafaa etmiş, Türkçeyi de yüksek bir edebiyat vücuda getirmenin mümkün olacağını Muhâkemetü'l-Lugateyn isimli eserinde belirtmiş ve meydana getirdiği diğer eserleriyle ispat etmiş, yeni yetişen yazarları Türkçe eserler yazmaları hususunda teşvikte bulunmuştur (Eraslan 1996: 39).

Çağatay Türkçesi, Farsçanın etkili olduğu bir dönemde hem konuşma hem de yazı dili olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde ortaya konulan eserlerin kelime ve anlam bakımından zenginliği dikkati çekmektedir. Aynı zamanda eserler tarandığında fiillerin çokluğunu, anlam derinliğini ve zenginliğini görmek mümkündür.

Dil bilim alanında yapılan çalışmalar tarandığında Çağatay Türkçesi eserlerinde fiilde çatı konusunun anlam ve fonksiyon bakımından incelenmediği görülmüştür. Çağatay Türkçesi dönemi eserleriyle ilgili yapılan çalışmalar daha çok günümüz Türkçesine çeviri (transkripsiyon), gramatikal incelemelerdir. Ancak anlam bilimi bakımından çözümlemelere yer verilmemiştir. Bu makalede *Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çatı* konulu doktora tezinde (oldurgan, ettirgen, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş çatı) altı başlık altında incelenen fiilde çatısı konusu içerisinden oldurgan çatı anlam ve yapı bakımından incelenecektir. Fiillerin aldığı oldurganlık eklerinden örneklere yer verilecektir.

FİİLDE ÇATI

Çatı, Büyük Türkçe Sözlük'te, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği, olarak verilir (BTS-GTS 2014).

Çatı kavramı, Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde şöyle tanımlanmaktadır: Özne ve nesne bakımından bir fiilin niteliğidir. Öznesiz kullanılan bir fiil için çatısı öznesiz, nesnesiz kullanılmayan bir fiil için aldığı nesnenin haline göre "Çatısı -i nesneli, -e nesneli... bir fiil." (BTS-DTS 2014).

Banguoğlu (1998:411), fiil çatısının farklı görünüşlerden oluştuğunu, fiilin farklı işlevleri ve özel ekler sonucu bu görünüşlerin oluştuğunu bunlara da çatı denildiğini belirtir.

Yücel (2011: 279-300), çatıyı öznenin fiille ilişkisi şeklinde alıp geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı saymamak, bunları fiilin bir niteliği olarak değerlendirmek yerinde olacaktır, açıklamasını yapar.

Korkmaz (2007: 307-308)'a göre, çatı ekleri, aslında şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımından aynı şekil birliği içerisindeki öteki yapım ekleriyle ortaklaşırlar. Ancak çatı eklerinin yapım ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir durumu vardır. Bu ekler yapım eklerinden farklı olarak cümle bilgisi alanına da girerler. Çünkü fiildeki biçim değişikliği cümledeki özne ve nesneyi etkilediğinden çatı ekleri cümle bilgisi ile iç içe girmiştir.

Çatının cümle yapısında meydana getirdiği anlam değişimleri aynı zamanda anlam bilimini de ilgilendirdiğinden çatı konusu bu yönüyle anlam bilimi alanına uzanmaktadır (Korkmaz 2007: 308, Ülken1981: 62). Çatı kategorisiyle ilgili olarak araştırmacılar şu tasniflere yer vermişlerdir: Yücel (2011: 279-300), *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler* adlı kitabında yer alan, *Türkçede Çatı Kavramı ve Çatı Ekleri* başlıklı bildirisinde çatı ile ilgili tasniflerde kullanılan kavram ve kategorilerinden hangilerinin kullanılmasında gerektiğini sorgulamış etkenlik, geçişlilik, geçişsizlik, olumsuzluk çatılarının kullanılmasında gerektiğini belirtmiş ve fiil çatılarının şu terimler altında incelenmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir: Yalın çatı, dönüşlü çatı, edilgen çatı, öznesiz çatı, ettirgen çatı, oldurgan çatı, işteş çatı.

Korkmaz (2007: 310-311), *Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler* adlı makalesinde fiilin özne ile bağlantısı açısından bakıldığında fiillerin özne alıp almamaları ve öznelerinin taşıdıkları özelliklere göre etken, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş, ettirgen çatı olmak üzere başlıca altı çatı türü ortaya çıkmaktadır, açıklamasını yapar.

Çatı kategorisiyle ilgili Banguoğlu (2007: 411), yalın, olumsuz, edilen, dönüşlü, karşılıklı ve ettirgen; Gencan (2001: 368), etken, edilgen, dönüşlü ve işteş; Aksan vd. (1983: 219-220), etken, edilen, dönüşlü, işteş, ettirgen; Dizdaroğlu (1963: 41-47), etken, edilgen, dönüşlü, işteş; N. Koç (1996: 331-337), etken, edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen; Demir (2010: 200-201) ve Yılmaz (2012: 39), edilgen, dönüşlü, işteş, ettirgen ve oldurgan sınıflandırmasını yapar.

Yukarıda verilen sınıflandırmalar değerlendirildiğinde çatı kategorisi sınıflandırmasının kendi içinde çeşitli sorunları barındırmakta olduğu görülür. Bu konuda yapılan tasnifler birbirine uymamakta, farklılıklar göstermektedir. Buna göre, çatı konusu üzerinde yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde oldurgan çatı tanımı ve tasnifi şu şekilde ifade edebilir:

OLDURGAN ÇATI

Oldurgan çatı, geçişsiz fiillerin, ettirgenlik ekleri olarak bilinen -Ar-, -Dir-, -Ir-, -(I)t- -ĞAr- /-KAr- gibi ekleri alarak öznenin işi kendi yaptığı ya da öznenin nesne üzerinde doğrudan etkili olduğu çatı türüdür, şeklinde değerlendirilebilir.

Kaşgarlı Mahmut, -gUr-/ğUr- ekinin müteaddi (geçişli) fiiller (TeÆri turgürdi “Allah diriltti.”) yapmasının yanında “iş işlemek, hakikaten yapmaya niyet etmek” anlamında kullanılan lazım fiiller yaptığını belirtir ve şu örneği verir: aşçı taşgurdı “tencere taşayazdı.” gibi (DLT II: 198-201). Bu açıklama ve örnekten Kaşgarlı Mahmut’un -gUr-/ğUr- ekinin ettirgenlik bildiren geçişli fiiller yanında “yapma ve olma” bildiren oldurgan fiiller oluşturduğunu ifade ettiği söylenebilir.

Oldurgan çatı, geçişsiz eylemlerin ekle çatı değiştirmesi ya da geçişsiz fiillerin ettirgenlik ekleriyle geçişli duruma geçmeleridir: acı-, alış-, başla-, çık-, kısıl-, uzan-, yatış- gibi olma bildiren geçişsiz fiiller, çatı ekleriyle acıt-, alıştır-, başlat-, çıkar-, kısalt- gibi geçişli fiiller hâline dönüşerek oldurgan çatıyı oluştururlar (König 1983: 115, Topaloğlu 1989: 112, Banguoğlu 1998: 418, Gencan 2001: 362).

Gabain (1988: 60-61), Demircan (2003: 22) ise, oldurganlıkta ettirgenlik eki alan geçişsiz fiiller olma, yapma ifade eder, şeklinde değerlendirir.

Delice (2009: 110-111), Oldurgan çatı için özne içinde var olan gizli kendi, kendini nesnesini başka bir şeyi nesnesi olarak yüzeysel yapıya çıkarmaktır. Derin yapıda var olan “kendi” veya “kendini” nesnesini yüzeysel yapıya “bir başkasını”, “bir başka şeyi” veya “başkasına” şeklinde çıkaran çatıdır.” açıklamasını yapar: “Ahmet ata bindi.”, “Ahmet çocuğunu ata bindirdi.” örneğini verir.

Baasanjav (2006: 129), Delice’nin ifade ettiği bu durumu şu şekilde dile getirir: Oldurgan yapıda sadece bir fail, yani işi yapan ve onun eyleminden etkilenen kimse, şey anlatılmakta olduğunu belirtir. “Aşçı yemeği pişirdi = Aşçı yemeğin pişmesini

sağladı" örneğinde olduğu gibi oldurgan fiillerde ettirgenlik eki, öznenin canlı-cansız varlığın hangisini karşıladığına göre ya "sağlamak" ya "sebepl olmak" anlamını ifade etmekte olduğunu açıklar.

Yücel (2011: 293), incelediği on beş eserin bu terim karşısında üç gruba ayrılmakta olduğunu belirtir. İlk üç gruptaki dokuz eserde (Deny 1941, Emre 1945, Ergin 1993, Zülfikar 1969, Hatipoğlu 1978, Aksan 1976, Şimşek 1987, Koç 1992, Korkmaz 1992) oldurgan çatıya yer vermediğini, ikinci gruptaki üç eserde (Gencan 2001, Banguoğlu: 1974) söz konusu terime bir başka çatı içerisinde değinildiğini, üçüncü gruptaki üç eserde (Vardar 1980, Bilgegil 1982, Topaloğlu 1989) bu çatının müstakil başlık altında ele alındığını belirtir.

Ancak Ahmet Cevat Emre (1931: 422) oldurgan çatı terimini kullanmasa da oldurgan fiilleri şöyle izah eder: "Şeklen ettirgen olduğu hâlde mânâ itibariyle subjekt olarak kullanılan fiiller vardır: aldırmaq, saldırmak, sapıtmak vb. Bazı fiiller de ettirgen şeklinde olduğu halde aslı objektifler gibidir."

Deny ise (1943: 351), sebepleme (ettirgen) veya öldürücü (faktitif) fiil başlığı altında verdiği oldurgan fiilin açıklamasını şöyle yapar: "Sınırlı bazı hâllerde -Dir-, -t- ile sonlanan fiil tabanında ekler geçişsiz mânâda olur (seğirtmek, saldırmak... vb.)."

Eker (2003: 291-292), oluş bildiren geçişsiz fiillerin -Ar-, -(I)r- /-(U)r-, -Dir-, / -DUr-, -(I)t- /-(U)t- ekleriyle geçişli duruma getirilmesiyle oldurgan çatıların ortaya çıktığı görüşünün olduğunu, ancak bu tür fiillerin nesne almaları ya da alabilir duruma gelmesiyle ettirgen çatılarla görevce ve işlevce benzerlik gösterdiğini söyler.

Lewis (1967: 144-151), Atabay (2003: 194) da Korkmaz (2003a: 555-556) gibi oldurgan yapıdan bahsetmeyerek geçişsiz fiil yapısında oluşan ettirgen yapılarla geçişli fiil yapısında oluşanların aynı kategori altında alınması gerektiğini belirtirler.

Makalede Çağatay Türkçesi döneminde eser veren Ali Şir Nevâyî'nin divan ve mesnevileri ile Hüseyin Baykara'nın Divânı taranarak -Ar-, -DUr-, -ĠAr- /-ĶAr- ekini alan fiiller tespit edilerek oldurgan çatı açısından değerlendirilmiştir. Oldurgan çatı, yapı ve anlam bakımından iki başlık altında incelenmiştir. Yapı bölümünde, fiillerin aldığı ekler göre, anlam bölümünde, fiillerin aldığı çatı eklerine göre üstlendiği fonksiyonlar dikkate alınarak tasnif yapılmıştır.

I.1.-Ar- Ekli Oldurganlık

I.1.1. -Ar- Ekli Fiillerde Yapı: Bu yapıda -Ar- eki geçişsiz fiilleri geçişli hale getirmektedir. Fiillerden daha çok ettirgen fiiller teşkil eden bu ek, Eski Türkçe döneminden itibaren seyrek olarak kullanılmıştır. Ercilasun (1984: 38), bu ekin Kutadgu Bilig'de çıkar-, kit-er-, kop-ar-, onğ-ar- gibi fiil örneklerinde görüldüğünü belirtir.

Erdal (1991: 34), ek için "Bütün -Ar- eki taşıyan fiiller birden çok hecelidir ve hepsi bir veya iki heceye bölünebilir. Ünsüzle biten fillere geldiğinde herhangi bir değişime uğramaz." açıklamasını yapar ve agt-ar-,ämt-är-,ket-är-vb. fiilleri örnek olarak verir.

Altın Ordu sahasında Hüsrev ü Şirin'de fiilden fiil yapım eki -Ar- ile ilgili tespit edilen örnekler şunlardır: çıkar- (HŞ 2755), kiter- (HŞ 682)(Hacıeminoğlu 1968: 126).

Kİ'te fazla işlek olmayan bir ettirgen çatı eki diye tespit edilen bu ekle ilgili örnekler şunlardır: ahtar- < ağ-ıt-ar-, çığar- < çık-ar (Özyetgin 2001: 135). Harezmi Türkçesi eserlerinden Mukaddimetü'l-Edeb ve Kısasu'l Enbiya'da da úzar- (KE 153v16), úaytar-¹ (ME 29-7) örneklerinde bu ekin kullanıldığı görülür.

Bu ek eskiden beri kullanılan fakat işlek olmayan bir faktitif ekdir. Eski -ĠAr- ekinden geldiği anlaşılmaktadır (Ergin 1993: 203).

1.1.1.1. -Ar- Ekli Kök Fiiller

çıkār- : < ET çık -< taş+-ık- "çıkarmak" (Erdal 1991: 496) ,+ar- (DLT II-18, -ar- DLT II-83); Ayrıca krş. Seng.1960: 219r.15, Courteille 1870: 307, EDPT 1972: 410, Dankoff 1985: 93, Berta 1996: 134,Özyetgin 2001: 431, Taş 2009: 171, Ercilasun 1984: 38, Eckmann 2012: 58, Ercilasun, Akkoyunlu 2014:310/255.

ķopar- : < ET ķop- "kopmak, gelmek; kalkmak" (EDPT 1972: 586, DLT II-4) +ar- (-ar/ -ur- DLT II 72-8); Ayrıca, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 265/233, Seng.1960: 282r.3, Courteille 1870: 421, Erdal 1991: 734, Berta 1996: 264, Özyetgin 2001: 546, Kaçalın 2011: 681.

1.1.2.-Ar- Ekli Fiillerde Anlam

1.1.2.1. Bir Olayın Yapılmasına Sebep Olma, Yol Açma Anlamı

çıkār- : 1.(bela vb.) çıkarmak, uzaklaştırmak (NŞ 29/6 çıkarğay).

Ol belâlar kim *çıkārğay* ^çafiyetdin kimseni

^çİşk irür ķâtil velikin mey irür küçlüg belâ (NŞ 29/6)

(O belalar ki kişiyi rahatlıktan uzaklaştıracak. Aşk katıldür, mey de güçlü bir beladır.)

2.kovmak (NŞ 247/5 çıkarmakķa).

Küyidin bizni *çıkarmakķa* raķibâ yığma ħayl

Ĥasni ķavmakķa nesîmî bes imes ħâcet uruş (NŞ 247/5)

(Ey rakip sevgilinin köyünden bizi kovmaya sürü yığma. Sabah rüzğârının güzelliği kovmak için kavgaya ihtiyacı yok.)

¹Bkz. ÜNLÜ, Suat, Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü, Konya, Ağustos 2012.

3. atmak (LT CXXXVII/2348 çıkarğay).

Cây ol bolğay ki eylep vecd ü hâl

Başıdın yil dik çıkarğay ol hayâl (LT CXXXVII/2348)

(O bir yerde kendinden geçip ilahi aşka dalarak o hayali başından rüzgâr gibi atacak.)

kopar - : koparmak (LM XXVI/2484 úoparur) (GS 82/7 koparsaŋ).

‘Işk otı ki bir şerâre andın

Ŧûfân koparur barı cihandın (LM XXVIII/2484)

(Aşk ateşi ondan bir kıvılcımdır ki bütün cihanda tufan koparır.)

I.1.2.2. İşi Kendisi Yapma ve Gücü Yetme Anlamı

çıkâr - : 1. çıkarmak (HE/150 çıkarıp) (FK 63/6 çıkardı).

Ġayrı hem ol Hindû-yi çâbü-k-süvâr

Kim çıkarıp hancer-i Hindî- ‘ıyâr (HE/150)

(Usta binici Hintli, he o Hint sanatıyla süslenmiş Hindistan yapımı altın, gümüş karışımı hançeri çıkarıp...)

2. soyunmak (LM IV/182 çıkarıp).

Gerdûn çıkarıp kêçe pelâsın

Devrânğa yapıp seher libâsın (LM IV/182)

(Felek gece giysisini soyunup dünyaya seher giysisini örtüp...)

3. büyütmek, yetiştirmek (FŞ VIII/11 çıkarmağ).

Maŋga dağı zarûr irdi ta‘ aqqul

Çıkarmağ bir tikendin yüz tümen gül (FŞ VIII/11)

(Bir dikenden yüz bin gül yetiştirmeyi anlamak bana zorunluydu.)

4. (söz) söylemek (NŞ 261/7 çıkarma).

Nevâyî’ya dime ‘ışkıŋ sözün çıkarma ağızdın

Yaşurmağım ni asığ çün hâlâyık ağızğa tüşmiş (NŞ 261/7)

(Ey Nevâyî aşkın sözünü söyleme deme. Gizlemek ne fayda! Çünkü (bu söz) hizmetçinin ağızına düşmüş.)

5. oturmak, tırmanmak (BV 304/6 çıkarlar).

Sebû-keş olğalı deyr içre mest muğ-beçeler

Çıkarlar ignime öy ‘azmığa sebû yanğlıg (BV 304/6)

(Dünya içinde sarhoş meyhaneci çırağı sarhoş olduğunda şarap testi gibi sırtıma otururlar.)

6. yaymak, dağıtmak (Sİ I/97 çıkarğay).

‘ Aceb hâl kim bolsa ‘ayn-ı şühûd

Çıkarğay birev cânidin şevk-ı dûd (Sİ I/97)

(İşveli gözlerde şaşılacak bir hâl olsa birisi canından şevk dumanını dağıtacak.)

I.2.-DAR- Ekli Oldurganlık:

I.2.1. -DAR- Ekli Fiillerde Yapı: DLT’de “toplamak” anlamındadır. Yum- fiil tabanından işlek olmayan -DAR- ettirgenlik ekiyle türemiştir (DLT III-98). DLT’de verilen “O kişni yumdardı.” (O, halkı topladı.) örneğinde görüldüğü üzere -DAR- eki bu fiile ettirgenlik anlamı katmamıştır. Ercilasun da (1984: 38), Kutadgu Bilig’de -DAR- ekine sadece yum-dar-“toplamak” fiilini örnek verir.

Ergin ise (1993: 202), “Çok az kullanılan işlek olmayan bir faktitif ekidir. -DIR-’ın bir başka şeklidir. Eski Anadolu Türkçesinde ve bugün bazı ağızlarda görülür: dön-der-örneği gibi. “-DAR-” ekinin “-DUR-” ekinin ünlüsünün düzleşmesiyle ortaya çıktığı düşünülebileceği gibi gönder- fiilinin Eski Türkçedeki köndger- (< kön-d-ger-) şekline bakılarak eski -ĠAR- faktitif ekinin -g-/ğ- ünsüzünün düşmesi ile meydana gelmiş olduğu da düşünülebilir.” açıklamasını yapar.

Bu çalışmada ele alınan tönğter- fiilinin kökünü Özyetgin “tönğ-” olarak uzun ünlülü verir. Talat Tekin’e göre (1995: 38), Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler kendilerini düzenli bir şekilde ancak Yakutça ile Türkmencede korumuş, öbür Türk dil ve lehçelerinde genel olarak kısaltılmış ve kısa ünlülerle karışmışlardır. Bununla birlikte, birincil uzun ünlülerin kısaltıldığı birçok dil, lehçe ve ağızda düzensiz ve dağınık bir şekilde de olsa, birincil uzunlukların kalıntılarına rastlamaktadır. Bu dil ve lehçeler şunlardır: Nijniy Novgorod Tatar ağızı; Koybal ve Karagasça, Tura, Kurdak, Tümen ve Tobol Tatar lehçeleri; Özbekçe, Doğu Türkçesi veya Yeni Uygurca; Kırgızca; Balkarca; Azerî; Gagauzca; Türkçe.

Ana Türkçe birincil uzunlukların kalıntıları özellikle Kaşgâr, Turfan, Hami ve Guma lehçelerinde bulunur (Tekin 1995: 54). Ayrıca XI. yy’da birincil uzunlukların korunmuş olduğu görülmektedir. Divânu Lugatı’t Türk’te Türk Lehçelerinde birincil uzun ünlülerin bulunduğu ilişkin sağlam örnekler görmek mümkündür. Çünkü Divan’daki bu sağlam örneklerdeki ünlü uzunluklarının pek çoğu Eski Türkçedeki uzunluklarla modern Türk dil ve diyalektlerindeki birincil uzunluklara denk gelmektedir (Tekin 1995: 98-100).

I.2.1.1. -DAR- Ekli Kök Fiiller

töngter : < tön- /tön “dönmek” (EDPT 1972: 518), < *tĀn- (Özyetgin 2001: 450), +der (DLT III-184 , -der- DLT III-397); Ayrıca krş. Courteille 1870: 248, Seng. 1960: 186r.21, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 617/512

I.2.2. - DAR - Ekli Fiillerde Anlam:

I.2.2.1. İşi Kendisi Yapma ve Gücü Yetme Anlamı

töngter - : döndermek (HBD 192/7 töngterey)

İy Hüseyinî çerh zulmi bile bolsa min dağı

Eşk tufanı bile gerdün binâsın *töngterey* (HBD 192/7)

(Ey Hüseyinî felek zulmü olsa dahi ben gözyaşı tufanı ile felek binasını dönderirim.)

I.3.-DUR- Ekli Oldurganlık:

I.3.1.-DUR- Eki Alan Fiillerde Yapı:

-tUr-; nadiren -dUr- ekleri belirli bir “yaptırma” mânâsı taşır. Bazen de “yaptırma” mânâsını tespit etmek imkânsızdır (Gabain 1988: 60).

Ercilasun, bu ekin ünlü ile biten fiillerden tek heceli olanları ile ünsüzle biten fiillere geldiğini, hem tek heceli hem de birden fazla heceli fiiller için kullanıldığını belirtir. aşun-dur-,bil-dür-, birik-tür-, kel-dür- gibi fiil örneklerine yer verir (Ercilasun 1984: 36). Kononov’un belirttiği gibi (1980: 324), ekin -t- ve -Ur- ettirgenlik eklerinden ibaret birleşik ek olduğunu birinci ekin geçişsiz fiili geçişli hâle getirdiğini, ikinci ekin geçişli fiili ettirgen hâle getirdiğini ifade eder. ağıtdur-, atlandur-, kıltur-, biltür- gibi fiil örneklerine yer verir.

Korkmaz (2003a: 126),ekin iki ayrı ettirgenlik ekinin (-t,-Ir,-Ur-) kaynaşmasıyla meydana gelmiş olabileceğini ifade eder.

Talat Tekin Orhon Yazıtları’nda (2010: 144), agtur- (T25), irtür- (KT-D 40), bintür- (T25) gibi fiillerde de ekin görülmekte olduğunu belirtir.

N. Hacıeminoğlu (1996: 145-146), ekin, iki ekin birleşmesinden oluştuğu görüşündedir. Esasen geçişli-ettirgen fiiller teşkil eden -t- eki, muhtemelen ya heceleme esnasındaki yanlış bölünme sebebiyle yahut da ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine yeniden aynı anlamdaki -Ur- ekinin gelmesiyle teşekkül etmiştir.

Codex Cumanicus ²ta bildir- (CC 142-20), küydür- (CC 6,1-3), sındur- (CC 25,14), yandır- (CC 162, 13, 1) gibi fiillerde bu ekin hem düz hem yuvarlak ünlülü kullanıldığı görülmektedir. Harezmi Türkçesinde Kıpçak Türkçesindeki bu düzleşmeye rastlanmamaktadır. Ayrıca d ~ t değişimi açısından da tutarlılık görülmez³: keltür- / keldür- (KE 135v9), öldürdi (ME 45-8).

Eski Türkçede ekin -DUR- olarak yalnız yuvarlak şekli vardır. Eski Anadolu Türkçesinde ise “-DUR-“ ekinin yuvarlak ve sedalı olarak kullanıldığı görülmektedir (Ergin 1993: 202).

I.3.1.1. -DUR- Ekli Kök Fiiller

indür- : < ET *ën - / in- “inmek” (EDPT 1972: 180), (DLT I-169) +dür (Seng. 1960: 115r.27) ; Ayrıca krş. Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 94/88, Dankoff 1985: 23, Özyetgin 2001: 479.

kağtur- : < ET kaç- “kakmak, hafifçe vurmak” (EDPT 1972: 610) ,+tur (DLT II-293, -tur- DLT II-191); Ayrıca krş. Courteille 1870: 407,Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 412/324, Seng. 1960: 274r.27, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 362 / 288, Toprak 2005: 103, Özyetgin 2001: 488.

öltür- : < ET öl- “ölmek” (EDPT 1972: 133),+dur (DLT I-15,-dür- DLT I-224); Ayrıca krş. Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 12/6, Dankoff 1985: 47, Seng. 1960: 82v.15, Berta 1996: 231, Özyetgin 2001: 597, Taş 2009: 174, Eckmann 2012: 59.

soldur- : < ET sil- “solmak” (Courteille 1870: 360),< soluş- < soluş-“solmak, yaş meyve veya sebze tazeliğini kaybetmek” (DLT II-109) (EDPT 1972: 825), < si-l-dur- “solmasına sebep olmak” (Gülensoy 2011: 796); Ayrıca krş. Seng. 1960: 246r.15, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 323/263, Özyetgin 2001: 628.

toldur- : < ET tol- “dolmak, girmek” (EDPT 1972: 495) +dur (DLT- 431,-tur- DLT II- 175); Ayrıca krş. Seng. 1960: 183v.4, Erdal 1991: 811, Berta 1996: 368, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 217/186, Özyetgin 2001: 675, Eckmann 2012: 59.

yağdur- : < ET yağ- “yağmak” (EDPT 1972: 900), + dur (DLT III-61,-tur- DLT III-95); Ayrıca krş. Courteille 1870: 529, Seng. 1960: 333r.8, , Erdal 1991: 813 Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 189/161, Özyetgin 2001: 713.

yandur- : < ET yan- “dönmek, döndürmek” (EDPT 1972: 941), +dur (DLT III-65, -dur- DLT III-99, EDPT 1972: 947);Ayrıca krş. Seng. 1960: 338r.3, Dankoff 1985: 212, Erdal 1991: 813, Berta 1996: 420, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 485/388, Taş 2009: 175, Tekin 2010: 185, Ercilasun 1984: 36, Özyetgin 2001: 719.

² Bkz. GRONBECH, Kaare, Komanisches Wörterbuch, Turkischer wortindex zu Codex Cumanikus, Kopenhagen, 1942.

³ Bkz. ATA, Aysu, Kısasü'l-Enbiya I (Giriş-Metin-İnceleme); II (Dizin-Sözlük), Ankara, 1997.

I.3.1.2. -DUR- Ekli Fiil Gövdeleri

almaştır- : < ET * al(ı)n + a- ş - “karşı karşıya gelmek” (Toprak 2005: 148).

ayıldur- : < ET adıl- / aÇ-ıl- “ayılmak” (EDPT 1972: 56), (DLT I-194); Ayrıca krş. Berta 1996: 56, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 106/96, Özyetgin 2001: 368, Toprak 2005:127.

aylandur- : < ET aylan- “dolanmak, dönmek” (Atalay 1970: 33), +dur (< -dur- Kaçalın 2011:154, Özönder 2011:108 Seng.1960: 55v.9.

katıştır- : < ET kat- “katmak” (EDPT 1972: 594-595), < kat- (ı)ş- “katmakta yardım ve yarış etmek” (DLT II-89, EDPT 1972: 607) ; Ayrıca krş., Erdal 1991: 559, Erdal 1991: 816, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 313/257, Özyetgin 2001: 500.

yapıştır- / yapıştır- : < ET yap- “yapmak, kurmak, kapamak, örtmek” (EDPT 1972: 870), +ış (DLT III-57, -ış- “yapışmak” DLT III-70, EDPT 1972: 880); Ayrıca krş. Dankoff 1985: 214, Erdal 1991: 573, Berta 1996: 421, < yap-ış-tur- / yapşın-tur- Berta 1996: 422, Erdal 1991: 824, Ercilasun, Akkoyunlu 2014:474/379, Ercilasun 1984: 31, Özyetgin 2001: 721,Toprak 2005: 108.

I.3.2 -DUR- Eki Alan Fiillerde Anlam:

1.3.2.1. İşi Kendisi Yapma ve Gücü Yetme Anlamı

almaştır - : karşı karşıya getirmek (BV 724/3 almaştırurlar).

Kaçan ayakların *almaştırurlar* ol sâ‘at

Kanat urarğa bolurlar tıyûr dik tıyyâr (BV 724/3)

(Her zaman ayaklarını karşı karşıya getirirler. O zaman kanat vurup kuş gibi uçarlar.)

aylandur - : döndermek (GS 433/4 aylanduruĝ).

Kûyig *aylanduruĝ* na‘ şım ki hicrân za‘ fida

Öltürüp hasret mini bir ol taraf aylanmadım (GS 433/4)

(Ölü vücudumu köyüme (vatanıma) dönderin. Ayrılık isteği beni hasretten öldürmesine rağmen o tarafa dönmedim.)

bildür - : bildirmek, haberdar etmek (NŞ 649/6 bildürgeli).

Bî-güneh kanımğa tökti ‘ışk imdi ni asıĝ

Kilseler Ferhâd ile Mecnûn aĝa *bildürgeli* (NŞ 649/6)

(Ferhat ile Mecnun ona bildirip (haber verip) gelseler ne fayda! Aşk şimdi günahsız yere kanımı döktü.)

toldur - : 1. biriktirmek (FŞ XXVII/80 toldurup).

Çü şahğa kıldılar bu nükteni fâş

Du' â kıldı közige *toldurup* yaş (FŞ XXVII/80)

(Bu nükteni(şakayı) Şah'a söylediler. Gözüne yaş biriktirip dua etti.)

2. (şarap, su vb.) koymak (GS 681/1 toldurup).

Çıktı sâğar *toldurup* kâfir-veşi meh-peykeri

Nağd-ı din alıp içimge saldı meydın âzeri (GS 681/1)

(Yüzü ay gibi parlak güzel, kâfir gibi kadeh koyup çıktı. Din parasını alıp içime şaraptan ateşi saldı.)

yandur - : döndürmek (HBD 119/7 yandur)

İy Hüseyini köymegünçe 'ışk ara yitmes vişâl

Tenni köydür âşikârâ cânını hem *yandur* nihân (HBD 119/7)

(Ey Hüseyin! Yanmayınca aşkta kavuşma olmaz. Canını gizlice döndür, hem tenini görünür bir yerde yaktır.)

1.3.2.2. Bir Olayın Yapılmasına Sebep Olma, Yol Açma Anlamı

indür - : 1. (aşağı) indirmek (NŞ 649/7 indürgeli).

Ger Nevâyî tutsa tağ evcin cünündin ey sipih

Seng-i bârân hâcet ırmestür anı *indürgeli* (NŞ 649/7)

(Ey felek eğer Nevâyî, bu delilikten dağın zirvesini tutsa, onu indirmeye yağmur şimşeginin taşlarına ihtiyaç yoktur.)

2. (yere) indirmek, yıkmak (FK 427/4 indürmedim).

Câm berkıdın mu zühdüm hırmenin kül kılmadım

Bâde seylidin mü 'aqlım kaçırını *indürmedim* (FK 427/4)

(Sofuluğum (ibadetim), harmanını kadehin şimşeginden mi kül etmedi? Aklım, sarayını şarap selinden mi yıkmadı?)

kaçtur - : vurmak, kakmak (NŞ 340/5 kaçturmağ).

Dâğlar dime ki *kaçturmağ* ile köksüme taş

'ışk mismârların könglüm ara ornattıng (NŞ 340/5)

((Göğsümdeki) yaralar, göğsüme taş vurmak ile gönlümdeki aşk çivilerini sağlamlaştırdığını söyleme ki!)

yağdur - : 1. (ateş) saçmak (FŞ XXIX/64 yağdururğa).

Yasap qarûreler ot *yağdururğa*

Kime vü kime halkın yandururğa (FŞ XXIX/64)

(Göz bebekleri, kime ateş saçmaya ve kime halkı yandırmaya dizilip...)

2.akıtmak (LM XX/1603 yağdurdı).

Yağdurdı közi yaşın yağın dök

Âh urdı vü sékridi çakın dök (LM XX/1603)

(Gözü gözyaşını gizli düşman gibi akıttı, âh etti, alev gibi sıçradı.)

3. (birçok ok) atmak (BV 132/6 yağdurğaç).

Bu ya birle anıñ dik oknı *yağdurğaç* halâyıknıñ

Hayâtı kaşırda her sarı kılmak rañne âsândur (BV 132/6)

(Bu yay ile onun gibi okunu atacak hizmetçinin hayat sarayının (bedeninin)her tarafında delik, yarık açmak kolaydır.)

1.3.2.3. Kılış Bildirme

ayıldur - : ayılmak, kendine getirmek (BV 462/7 ayıldurğay).

Mest-i ‘ışk olmuş Nevâyi birmegil pend hâkim

Kim meger sâkî *ayıldurğay* bu meymiñ bi-ğodın (BV 462/7)

(Aşk sarhoşu olmuş Nevâyî, nasihat verme. Meğer her şeyi bilen sâkî, kendinden geçmiş bu uğurlu kişiyi kendine getirecek.)

öltür - : öldürmek (LM XVII/1341 öltürgey édiler).

Tar eylep üküş nefis çerâğı

Öltürgey édiler anı dağı (LM XVII/1341)

(Çok nefis mumunu karanlık eyleyerek (söndürerek), onu da öldürecektiler.)

şoldur - : soldurmak (NŞ 601/2 şoldurmağay).

Köñül bağı aradur nañl-i kıaddı lik qorqar-min

Kim ol ıssıg hevâ *şoldurmağay* nevres nihâlimni (NŞ 601/2)

(Boyunun fidanı gönül bahçesi arasındadır. Lakin korkarım ki o sıcak hava yeni yetişmiş taze fidanımı soldurmayacak (mı?))

yapıştır-: yapıştırmak (GS 618/1 yapıştırğan).

Tenûridur içim gûyâ kızıtқан ‘ışk otı anı

Yapıştırğan kebâb orını aᅇga her dâğ-ı pinhâni (GS 618/1)

(Sanki içim aşk ateşi ile kızaran fırındır, her gizli yarası onun çevresine yapıştırılan kebaptır.)

1.4. - ĞAr- /-ĶAr- Ekli Oldurganlık

1.4.1.- ĞAr- /-ĶAr- Ekli Fiillerde Yapı

-ĞAr- / -ĶAr- eki seyrek kullanılan ve geçişli fiiller türeten fiilden fiil yapma ekidir (Eraslan 2012: 109). Ayrıca Erdal, OTWF’da bu ekin kullanıldığı fiillere ilişkin şu örneklere yer verir: bütķar- < bütür-, kışķar- < kıs-ur- gibi (Erdal 1991: 739).

Bu ek geçişsiz fiil tabanlarından geçişli, geçişli fiil tabanlarından ettirgen fiiller yapar. Ek düz ünlülü şekliyle DLT’de az da olsa kullanılmıştır: könger- “düzeltmek” (DLT II- 196), oğgar- “hatırlatmak, anlamak” vb. Kıpçak sahası eserlerinden İM’de ekin düz ünlülü kışķar-“kısaltmak” (İM 329a/5), yuķar- “su boşaltmak, dökmek” (İM 334b/6), Harezmi Türkçesi metinlerinde bütķer- “bitirmek” (KE 242r3), yapķar- “örtmek, gizlemek” (KE 150r17) şeklinde iki örnekte görülmektedir (Toprak 2005:113).

1.4.1.1. -ĞAr- /-ĶAr- Ekli Kök Fiiller

butķar- / bütķer- : < ET büt- “bitmek, doğmak, yaratılmak” (DLT II-294), < ET büt- “(yara) kapanmak, tamamlanmak” (EDPT 1972: 303, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 413/324); Ayrıca krş. Seng. 1960: 129r.12, Erdal 1991: 739, Toprak 2005: 113, Eckmann 2012: 59, Eraslan 2012: 109.

kışķar- : < ET kıs- “kısaltmak, kısarak çalmak, kıstırmak” (EDPT 1972: 665), (DLT II-11), +ķar (Seng.1960: 297r.21); Ayrıca krş. Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 269/236, < kışķar-, Erdal 1991: 739, Özyetgin 2001: 531.

ķoᅇgar- / ķoᅇgar- : < ET úoᅇur- /úoᅇor- “koparmak, kanırmak” (EDPT 1972: 640), (DLT III-392); Ayrıca krş. Kaçalın 2011: 700, Seng. 1960: 290v.27.

ötķer- : < ET öt- “bir şeye geçmek, delmek, boşalmak, -karın- sürmek” (EDPT 1972: 52), (DLT I-171), + gü- /+ger - ~ +ker- (-ker- DLT I-227); Ayrıca krş. Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 95/88, Courteille 1870: 42, Seng. 1960: 59v.21, Erdal 1991: 751, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 120/107, Eckmann 2012: 59, Eraslan 2012: 110.

toyķar- : < ET < todh- /toê- “doymak” (EDPT 1972: 454), (DLT III-439), +gur (-gur- DLT II-176); Ayrıca krş. Courteille 1870: 250, Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 552/455, Erdal 1991: 753, Berta 1996: 369, Seng.1960: 187v.19, Özyetgin 2001: 676, Kaçalın 2011: 1021, Eckmann 2012: 59.

1.4.1.2. - ĞAr- /-ĶAr- Ekli Fiil Gövdeleri

yivütķer- : < ET yéwüt- “değiştirmek, döndürmek” (Kaçalın 2011: 1042), < *yégüd-ke-ti < Mog. yégüd-ke- (Kaçalın 2011: 829); Ayrıca krş. Seng.1960: 352v.21.

I.4.2.- ĞAR- /-ĶAR- Ekli Fiillerde Anlam:

I.4.2.1. Bir Olayın Yapılmasına Sebep Olma, Yol Açma Anlamı

koġar - : koparmak (BV 347/4 koġarding).

N'itip naĥl-i ümidimdin gül-i vaşl arzû iyley

Ki hecridiġ ilgidin anı koġarding yok ki sındurduġ (BV 347/4)

(Ümit fidanımdan kavuşma gülünü isteyerek ne yapıp ettin ki ayrılık elinden onu koparmak deġil kırdırdın.)

I.4.2.2. Kılış Bildirme

butkar - / **bütker** - : 1. iyileştirmek (HBD 142/6 bütkerü).

İsteben kilse yana kögsüm şikâfin tapmaġay

Veh ki bir merhem koyup ol çâk-i kögsüm bütkerü (HBD 142/6)

(Yazık ki o parçalanmış göğsüme merhem sürüp iyileştirmek için isteyerek gelse de göğsüm yarıġını bulmayacak.)

2. birleştiren bütünüştirmek (FK 184/5 butkarıp).

Rindler tevbemni sındurmaġka butkarıp imes

Bâde nefyidin ki her dem kıl ü kâlim bardur (FK 184/5)

(Rindler (dünya işlerini hoş gören kimse) tövbemi bozmuş olduğum konusunda birleşmiş deġil (aynı fikirde deġil). Şarap içtiğimi inkâr ettiğime dair her an dedikodum vardır.)

kıskar - : kısaltmak (HBD 13/4 kıskarur).

Rişte-i cânım uzalur zülfi sarı meyl itip

Gerçi köprek kıskarur her niçe rişte tapsa tâb (HBD 13/4)

(Cân ipim (sevgilinin) saçı tarafına yönelip uzanır, ancak her ne zaman ip bulsa kıvrımları daha çok kısaltır.)

toyġar - : doyurmak (FŞ XLIX/111 toyġarıp)(LT VII/202 toyġarġalı).

Ķılıcı toyġarıp Hüsrev'ni cândın

Tilese bî-güneh çanımnı andın (FŞ XLIX/111)

(Kılıcı Hüsrev'i candan doyurup(bezdirip),günahsız kanımı ondan istese.)

Hân bezlidin cihân ehli toyup

Ol özin toyġarġalı kirpiç koyup (LT VII/202)

(Han dünya sahibinin bol bol vermesinden doyup, o özünü kirpiç koyup doyurarak)

yivütker - : değiştirmek (FK 529/5 yivütker).

Firâkıñg bîmidin bir yirde yoğ gam şâmî ârâmım

Kiçe yir köp *yivütker* kim ki bar kaçdıda bir düşmen (FK 529/5)

(Ayrılığın korkusundan gam akşamı bir yerde dinlenme yok. Gece çok yer değiştiririm çünkü bir düşmanın öldürme isteği var.)

I.4.2.3. Pekiştirme

ötker- : (ömür, zaman vb.) geçirmek (FK 349/8 ötkerip).

Nevâyî endüh-ı fûrkâtdê *ötkerip* ‘ömri

Eger demi tapıban vaşl dağı ölse ni bāk (FK 349/8)

(Nevâyî ayrılık tasasında ömür geçirip eğer bir zaman kavuşarak ölse ne korku.)

SONUÇ

Fiil çatısı konusu dil bilim alanının çözüme ulaştırılması gereken en önemli konularından biridir. Gramer konusunu ele alan araştırmacılar arasında bir fikir birliği sağlanamamıştır. Türkçenin tarihî lehçeleri üzerinde yapılan çalışmalarda da bu konu sadece yapı bakımından incelenmiş fonksiyona değinilmemiştir. Çağatay Türkçesi ile yazılmış eserler incelendiğinde fiillerin çokluğunu ve bu fiillerdeki anlam derinliğini ve zenginliğini görmek mümkündür. Bu makalede Çağatay Türkçesinde *Çağatay Türkçesinde Anlam ve Fonksiyon Açısından Fiilde Çatı* konulu tez çalışmasında (oldurgan, ettirgen, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş çatı) altı başlık altında incelenen fiilde çatı konusundan sadece oldurgan çatıya değinilmiş ve bu çatıdan bazı örneklere yer verilmiştir.

Oldurgan çatı altında verilen “-Ar-, -DAR-, -DUR-, -ĠAr- /-ĶAr-” eklerini alan fiiller yapı ve anlam bakımından iki başlık altında incelenmiştir. Anlam bölümünde bu ekleri alan fiillerin; *Bir Olayın Yapılmasına Sebep Olma, Yol Açma; İşi Kendisi Yapma, Gücü Yetme; Kılış Bildirme, Pekiştirme* gibi anlamlar ve fonksiyonlar yüklendiği görülmektedir. Fiiller yapı bölümünde *kök fiiller* ve aldığı eklere göre *fiil gövdeleri* olarak gruplandırılmışlardır. Ayrıca fiillerin bazıları bir anlamda kullanılırken bazıları birden fazla anlamda kullanılmıştır. Oldurgan çatı eki alan fiiller yapı ve anlam bakımından sayısal verilerle aşağıdaki grafiklerde gösterilmiştir.

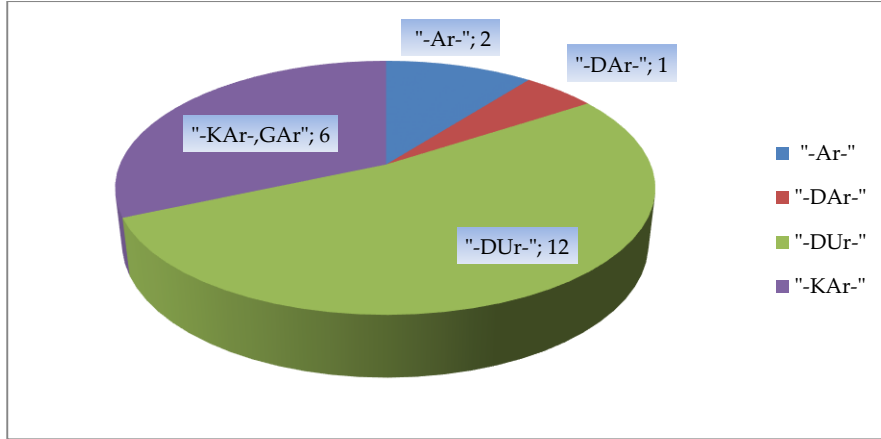
1. *Oldurgan Çatı Eki Alan Fiillerin Veri Grafiği*'nde Çağatay Türkçesinden fiillerin oldurgan çatı eklerinden -DUr- (12), -KAr- (6), eklerinin en fazla kullanıldığı, fiillerin en az sayıda -Ar- (2), -DAr- (1) eklerini aldığı görülmektedir.

2. *Oldurgan Çatıda Anlam Grafiği*'nde Çağatay Türkçesinde oldurgan çatı eki alan fiillerin en çok yüklendiği anlamlar "Kendisi yapma ve gücü yetme" (8), "Kılış bildirme" (8), "Bir olayın yapılmasına sebep olma, yol açma" (5) olduğu belirlenmiştir. Fiillerin en az Pekiştirme (1) anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir.

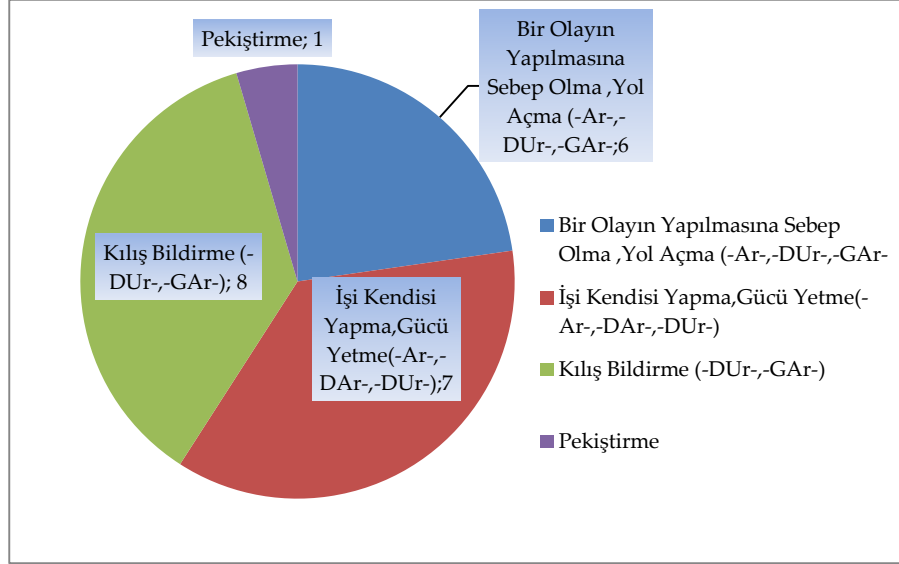
3. Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde tespit edilen fiillerde yer alan -Ar-, DAr-, DUr- eklerinin Türkiye Türkçesi döneminde de kullanıldığı ancak -ĠAr-/-ĶAr- ekinin kullanılmadığı görülmüştür.

4. Nevâî, eserlerinde verdiği örneklerde önceliği fiillere tanır ve en küçük bir anlam farkı için kelimeler oluşturulduğu belirtir. Muhakemetü'l Lugateyn'de bulunan yüz fiilin inceliklerinin ve orijinalliklerini karşılayacak kelimenin Farsçada bulunmadığını ifade eder ve *yığlamak* fiilini karşılayan *sıktamaq*, *ökürmek*, *inçirmek*, *yığlamak* gibi fiilleri örnek verir. Çağatay Türkçesinde kullanılan fiillerin anlam zenginliğine değinir (Özönder 2011: 15). Nevâî'nin ifade ettiği fiillerdeki anlam zenginliğini bu çalışmada da bazı fiillerde kısmen de olsa görmek mümkündür. Tespit edilen örneklerde kullanılan fiillerin anlam bakımından sayısal verisi şöyledir: çúar-fiilinin dokuz (9) tane, yağdur- fiilinin üç (3) tane, indür-,ùoldur-,bütker- fiillerinin her birinin iki (2)tane anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Grafik 1. *Oldurgan Çatı Eki Alan Fiillerin Veri Grafiği*

Grafik 2. Oldurgan Çatıda Anlam Grafiği

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan; ÖZEL Sevgi, ATABAY, Neşe (1976), *Sözcük Türleri II*, Yöneten ve Yayına Hazırlayan: Doğan Aksan, 1.baskı, Ankara: TDK yay.
- _____ (1983), *Sözcük Türleri*, (Yöneten ve Yayına Hazırlayan: Doğan Aksan), 2.baskı, Ankara: TDK yay.
- _____ (2003), *Sözcük Türleri*, İstanbul: Papatya Yay.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ I (Giriş-Metin-İnceleme)*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ II (Dizin-Sözlük)*, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (1970), *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- _____ (1998), *Kaşgarlı Mahmut- Dîvânü Lugâtit-Türk*, Ankara: TDK Yay.
- BAASANJAV, Terbish (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Ankara Üniv.: Doktora Tezi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, 5.baskı, Ankara: TDK Yay.
- _____ (2007), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay
- BARTHOLD, William (1945), "Çağatay", *İslam Ansiklopedisi*, C. III.
- BERTA, Arpad (1996), *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- BİLGEĞİL, M. Kaya (1982), *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yay. 2.baskı.

- BUHARİ, Şeyh Süleyman Efendi (2003), *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmanî (Tıpkıbasım)*, İstanbul 1298: Türk Dilleri Araştırmaları 13.
- CANPOLAT, Mustafa (1995), *Ali Şir Nevâyî, Lisânü't-Tayr*, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, Sir Gerard (1960), *Sanglax - A. Persian Guide to the Turkish Longuage by Muhammed Mahdî xân*, "E. t. w. Gibb Memorial Serres, New Series xx": London.
- _____ (1972), *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford Üniversity: London.
- COURTEILLE, Pavet de (1870), *Dictionnaire Turc-Oriental-el-luğatü'n-Nevâiyye ve'l-iştihâdatu'l-Çağatâiyye*, Paris.
- ÇELİK, Ülkü (1996), *Ali Şir Nevâyî- Leylî vü Mecnûn*, Ankara: TDK Yay.
- DANKOFF, Robert ve KELLY James (1985), *Maómûd al-Kaşyari: Compendium of the Turkic Dialects III*. Cambridge: Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Turkish Sources VII.
- DELİCE, H. İbrahim (2009, Mayıs), "Oldurgan Çatı İşlev Açısından Nasıl Tanımlanmalıdır?", *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 33. No:1, 107-120.
- DEMİR, Nurettin ve YILMAZ, Emine (2010), *Türk Dili El Kitabı*, (5. bs.), İstanbul: Grafiker Yayınları.
- DEMİRCAN, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, İstanbul: Papatya Yay.
- DENY, Jean (1943), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Kütüphanesi, Beşinci Fasikül, TDK Kütüphanesi, Esas No: A.1141, Kayıt No: 5890.
- DİZDAROĞLU, Hikmet (1963), *Türkçede Fiiller*, Ankara: TDK Yay.
- ECKMANN, Janos (1958), "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY-Belleten* 1958.
- _____ (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yay. Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- _____ (2012), *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yay.
- EDİSKUN, Haydar (1992), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. baskı.
- EKER, Süer (2002), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yay.
- EMRE, A. C. (1931), *Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha* (Birinci Cilt), İstanbul: TDK Kütüphanesi Fil. A/1872, Kayıt No: 2259.
- _____ (1945), *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: TDK Yay.
- ERASLAN, Kemal (1993), *Ali Şir Nevâyî, Mizanü'l-Evzan*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (1996), *Ali Şir Nevâyî, Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve I. Metin*, (2.bs.), Ankara: TDK Yay.
- _____ (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984), *Kutadgu Bilig Grameri-Fil*, Ankara: Gazi Üniv. Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, AKKOYUNLU Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Divânı Luğâtü't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassow Verlag.
- ERĞİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, 20. baskı, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAİN VON, Annamaria (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dil Bilgisi*, Ankara: Ayraç Yayınevi.

- GRONBECH, Kaare (1942), *Komanisches Wörterbuch, Turkischer wortindex zu Codex Cumanikus*, Kopenhagen.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1968), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Yay.
- _____ (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1978), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, DTCF Yay., 3.baskı, Ankara.
- KAÇALIN, Mustafa S (2011), *Niyâzi- Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: TDK Yay.
- KARAÖRS, Metin (2006), *Ali Şir Nevâyî - Nevâdirü'ş - Şebâb*, Ankara: TDK Yay.
- KAYA, Önal (1996), *Ali Şir Nevâyî - Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yay.
- KOÇ, Nurettin (1992), *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi: İstanbul.
- _____ (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi: İstanbul.
- KONIG, Güray (1983), "Türkçede Çatı". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Özel Sayı)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay.
- KONONOV, Andrey Nikolayeviç (1980), *Grammatika yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov, VII-IX BB*, Leningrad.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1945), "Çağatay Edebiyatı", *İslam Ansiklopedisi*, C.III.
- _____ (2011), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (2003a), *Türkiye Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- _____ (2003b), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", *TDAY-Belleten 2001/I-II*, 193-198, Ankara: TDK Yay.
- _____ (2007), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III (Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler)*, Ankara: TDK Yay.
- KUT, Günay (2003), *Garâ'ibü's-Sığar (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- LEWIS, Geoffrey. (1967), *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford Yay.
- ÖLMEZ, Zuhâl (2007), "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, Sayı 9, 173-219.
- ÖZÖNDER BARUTÇU, Sema (2011), *Ali Şir Nevâyî - Muhâkemetü'l-Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi)*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZYETGİN, A. Melek (2001), *Ebû Hayyân-Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrak (Fiil:Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi)*, Ankara: Köksav Yay.
- ŞİMŞEK, Rasim (1987), *Örneklerle Türkçe Sözdizimi*, Trabzon.
- TAŞ, İbrahim (2009), *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN ALPAY, Gönül (1994), *Ali Şir Nevâyî - Ferhâd u Şîrin (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- TEKİN, Talât (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:13.
- _____ (2010), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dil bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yay.

- TOPRAK, Funda (2005), *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- TÖREN, Hatice (2001), *Ali Şir Nevâyî-Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, Ankara: TDK Yay.
- TÜRKAY, Kaya (2002), *Ali Şir Nevâyî-Bedâyi'ül-Vasat*, Ankara: TDK Yay.
- ÜLKEN, Fatma (1981), "Türkçede Edilgen Çatı Özneleri Üstüne Bir Araştırma", *Dil Bilim Dergisi*. S:6,55-69.
- ÜNLÜ, Suat (2012), *Harezmi-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- VARDAR, Berke (1980), *Dilbilimi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- YILDIRIM, Talip (2010), *Hüseyin Baykara Divânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*.İstanbul: Hat Yayınevi.
- YILMAZ, Seda (2012), *Türkiye Türkçesi Çatı Şekilleri ve İşlevleri*, Marmara Üniv.-Eğitim Bilimleri Ens.- Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- YÜCEL, Bilal (2011), *Türkçede Çatı Kavramı ve Çatı Ekleri*, *Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler*,268-314, Ankara: TDK Yay.
- ZÜLFİKAR, Hamza (1969), *Yabancılar İçin Türkçe Dersleri-Dilbilgisi*, A.Ü. Türkçe Kursu Yay. Ankara.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

- 1.Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük - Dilbilim Terimleri Sözlüğü 1949. Erişim tarihi: 25.10.2014, saat: 23.08, Türk Dil Kurumu genel ağ ana sayfası: <http://www.tdk.org.tr>.
- 2.Türk Dil Kurumu, Büyük Türkçe Sözlük-Gramer Terimleri Sözlüğü 2003.Erişim tarihi: 25.10.2014,saat:23.08, Türk Dil Kurumu genel ağ ana sayfası: <http://www.tdk.org.tr>.

ESER KISALTMALARI

Abş.	Abuşka Lugâtı.	HŞ	Hüsrev Ü Şirin
Alttür. Gra.	Alttürkische Grammatik	İM	İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin
BV	Bedâyiü'l Vasat	KB	Kutadgu Bilig
CC	Codex Cumanicus	KE	Kıyasu'l-Enbiya
DLT I	Dîvânû Lugâti't-Türk Cilt I	Kİ	Kitâbu'l İdrâk Li-Lisânü'l-Etrâk
DLT II	Dîvânû Lugâti't-Türk Cilt II		
DLT III	Dîvânû Lugâti't-Türk Cilt III	KT-D	Kül Tigin Yazıtı-Doğu Cephesi
EDPT	An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish	LM	Leyli Vü Mecnûn
		LT	Lisanü't Tayr
		ME	Mukaddimetü'l-Edeb
ETG	Eski Türkçenin Grameri	ML	Muhakemetü'l Lugateyn
GS	Garaibü's Sıgar	NŞ	Nevâdirü'ş Şebâb
FK	Fevâidü'l Kiber	Seng.	Senglâh Lûgâti
FŞ	Ferhad U Şirin	Sİ	Sedd-İ İskenderî
HBD	Hüseyin Baykara Dîvânı	T	Tonyukuk Yazıtı
HE	Hayretü'l Ebrâr		

DİĞER KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız	TDK	Türk Dil Kurumu
bs.	baskı	TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
ET	Eski Türkçe	Üniv.	Üniversitesi
BTS	Büyük Türkçe Sözlük	vb.	ve benzeri
DTS	Dilbilim Terimleri Sözlüğü	vd.	ve diğerleri
Ens.	Enstitü	vs.	vesaire
GTS	Grammer Terimleri Sözlüğü	Yay.	Yayınlar, yayınları
haz.	hazırlayanlar	Yay. Haz.	Yayıma hazırlayan, hazırlayanlar
krş.	karşılaştırınız		